

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

НОВИ СПОМЕНИЦИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ ВАСЕЉЕНСКЕ ПАТРИЈАРШИЈЕ

Крајем прошле године штампао је у Цариграду своје најновије значајно дело митрополит илијупољски г. Генадије М. Арабаџоглу под насловом: „*Φοιτιјева библиοθήκη* или службена и приватна акта и други споменици, који се односе на историју Васељенске патријаршије са општим и посебним предговорима“, I део, Цариград 1933 г.¹ Имајући у виду велику важност ове публикације за проучавање историје Васељенске патријаршије и с обзиром на тесне везе које су наша црква и наш народ одувек имали са Васељенском патријаршијом сматрамо да ће бити од интереса да ову књигу митрополита Генадија укратко прикажемо и истакнемо она места у њој која могу пружити извесну светлост и на нашу црквену историју.

У своме *Οἰσῆσθεμ* предговору (стр. ἑ—ιστ') писац објашњава порекло и садржину докумената које објављује у првом и другом делу своје књиге, па се опширно задржава на прошлости и данашњем стању старог архива Васељенске патријаршије.

Документи потичу из рукописа који се налазе у библиотекама Лондона, Оксфорда, Париза и Рима и у архивама Турске државе, Васељенске патријаршије и Јерусалимског метоха Св. Гроба у Цариграду. Већина докумената је из XVI, XVII и XVIII в., а врло мали је број из доба пре пада Цариграда. По својој садржини, пак, односе се на живот и рад појединих патријараха и архијереја васељенског престола, на црквену управу, на односе Васељенске патријаршије са Турском државом и другим земљама, са римокатолицима и са протестантима; затим на односе између патријарха и архијереја у Цариграду, на једну врсту списа о Бугарској шизми и нека канонска питања и одговоре. — „Документи који се у овом спису објављују, каже писац, попуниће многе празнине и других периода историје Васељенске патријаршије, а нарочито оне из XVII века“ (стр. ιγ').

У Патријаршиском архиву у Цариграду данас је најстарији кодекс А, који садржи најстарији докуменат из године 1538, а најмлађи из 1688. Старији кодекси, са документима из ранијих година и из доба пре пада Цариграда, изгубљени су у времену између 1624 и 1662 године. Кодекси пак са документима из почетка XVII и XVIII в. уништени су за време великог пожара 1738 год. Услед тога кодекси архива Васељенске патријаршије показују много празнина које је тешко попунити. Митрополит Генадије, у општем предговору, указује на начин како да се ове празнине попуне; а уједно објашњава и наслов своје књиге: „*Φοιτιјева библиοθήκη*“. — Тај наслов је

¹ Γενναδίου Μ. Ἀραπατζόγλου, μητροπολίτου ἡλίουπόλεως καὶ θεϊρῶν, ἀντεπιστάλλοντος μέλους τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γερμανίας, Φωτίσιος Βιβλιοθήκη ἤτοι ἐπισήμα καὶ ἰδιωτικά ἔγγραφα καὶ ἄλλα μνημεῖα σχετικὰ πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ οἰκουμένου πατριαρχείου μετὰ γενικῶν προλεγομένων, Μέρος πρῶτον. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1933 8ῶ ἰστ' + 248.

он ставио на чело својој збирци из благодарности према данашњем васељенском патријарху Фотију II, коме и посвећује књигу, пошто му је патријарх пружио особиту моралну помоћ у проналажењу и проучавању многих докумената по европским библиотекама.

Књига је подељена на четири главе, у свакој глави долази прво *посебан њредговор*, као опширан коментар оним документима који се у тој глави објављују. Ови документи подељени су на неколико категорија мање више сродних по предмету и за сваку категорију и сваки докуменат даје се потребно објашњење и историско-критично разјашњење, на основу података и чињеница познатих из других извора и докумената. На тај начин писац свестрано објашњава дотични докуменат и даје својој књизи потпуно научни карактер.

У *првој* глави (стр. 1—67) штампан је грчки превод 24 турска документа, која је Ахмед Рефик-беј, професор турске историје на стамбулском универзитету, публиковао у делу „Живот Стамбула“ у три свеске 1915—1932 г. Ови документи из турског архива односе се на XVI, XVII и XVIII в. Најстарији је из 1564 г. а најмлађи из 1781 г. Као добар познавалац турскога језика писац је преводио са оригинала и сматра да су ови документи од великог значаја. — „Ако се њихово објављивање из државног турског архива буде наставило биће од огромне користи не само за историју Васељенске патријаршије, него и за историју свију православних народа који су некада живели у Турској империји“ (стр. 2).

Из документа од 10 фебруара 1757 г. сазнајемо да је у Цариграду постојало нарочито црквено одељење (*Piskopos kalemi*), које је водило преписку са појединим хришћанским црквеним поглавицама и саопштавало им султанове начелне одлуке и наредбе. У једној таквој султановој наредби (од 31 јануара 1752 г.) цариградском патријарху Пајсију II помињу се и „патријарси Румелије и Анатолије“ (*патриάρχαι Ρούμελης και Ανατολής* стр. 24). У своме објашњењу писац каже да је ова наредба саопштена само јерменском патријарху у Цариграду, што је нарочито забележено на крају турског текста, али не и осталим православним патријарсима. — Међутим, ова тврдња митрополита Генадија заснива се само на претпоставци за коју не приводи јаке разлоге (стр. 17—18). — Ту је, даље, објављено и неколико докумената који говоре о заточењима појединих цариградских патријараха, који су после њиховог збацивања приморавани да живе у Св. Гори. У једном таквом документу од 17 априла 1574 г. каже се изрично „да збацивани патријарси према њиховим верским обичајима одувек живе у манастирима Св. Горе“ (стр. 12). Три документа дају драгоцене податке о управном систему у Цариградској патријаршији половином XVIII века. Турски докуменат од 6 маја 1775 г., који писац због његове важности објављује и у оригиналу, помиње избор нарочитог одбора при Патријаршији, састављеног од четири митрополита и осамнаест световњака, који ће се старати за управљање пословима материјалне и спољашње природе. Објашњавајући овај докуменат писац каже: „како избор четири митрополита тако и избор световних чланова овога одбора о коме говори турски докуменат не стоје у противности са давнашњим системом управе Васељенске патријаршије“ (стр. 11).

Неколико турских докумената говоре о односима Цариградске патријаршије са православним становништвом, које се налазило под управом Млетачке Републике. По тим документима православни митрополит у Венецији, са титулом филаделфјски, добијао је потврду од васељенског патријарха и био је једна врста његовог намесника и егзарха. Године 1781 обратила се грчка општина у Венецији васељенском патријарху Гаврилу с таквом једном молбом, али патријарх Гаврило, услед тадашњих политичких прилика, није смео дати потврду пре него што добије пристанак од султана. Из преговора и преписке која се тим поводом повела између Васељенске патријаршије и Турске владе патријарх је морао доказивати да је таква потврда од стране васељенског патријарха давана и раније. Да би поткрепио своје

наводе указао је патријарх и на опасност, да православни хришћани под Млецима могу се обратити за ову потврду и патријарху аустријском или патријарху руском. — „Ако то не буде ови (хришћани) ће покушати да добију потребно одобрење или од аустријског патријарха или од православног патријарха у Русији. То је садашњи патријарх усмено изјавио (каже велики везир султану), да се не би после сматрао одговорним, вели, што нисам ово изложио Високој држави“ (стр. 39). Овај „аустријски“ патријарх није могао бити нико други до наш српски патријарх у Карловцима, од чијег је утицаја на православне у Далмацији зазирао не само васељенски патријарх него и сâм султан.

Интересантни су и турски документи који говоре о старим хришћанским црквама. — По једном документу од 27 октобра 1564 г. сматране су за старе цркве оне које су биле сазидане пре освојења Цариграда и у којима вршење богослужења није престајало; а ако је нека од таквих старих цркава била запуштена и ако се у њој није вршила служба божја више од 50 година морала се порушити и претворити у џамију. По једном другом турском документу од 22 окт. 1725 г. „хришћанима није дозвољено да зидају нове цркве нити да употребљавају као цркве друге зграде, него се имају задовољити црквама које су им остале од времена султана победиоца (стр. 54). — Да ли се овом пропису има благодарити што су и неке наше старе задужбине сачуване до данас?

На крају ове главе објављени су документи који говоре о неким утицајним фанариотима из XVII и XVIII в., као што су велики логотет Александар Маврокордат († 1711), Манојло Ипсилантис († 1736) и Ђорђе Караџа († 1765). Овај последњи био је синовац васељенског патријарха Јанићија Карице, који је пре тога био архиепископ пећски (1739—1746) и оставио презадужену Пећску патријаршију. — Овај патријарх је био раније старешина једне цариградске цркве у Егри-Капу (стр. 118), коју је такође својом управом страховито задужио.

У другој глави (стр. 68—106) објављена су грчка писма Атанасија Ритора, протосинђела Цариградске патријаршије и нека акта о избору васељенских патријараха Партенија I (1639—1644) и Партенија II (1644—1646 и 1648—1651). Ови документи се односе на XVII в., који, у своје посебном предговору овој глави, писац назива „век невоља за Цариградску цркву“. Међу вишим црквеним круговима у Цариграду јавиле су се у то доба две супротне струје. Једна се ослањала на римокатолике и очекивала помоћ од римокатоличких владалаца на Западу, а друга на протестанте и сматрала је да ће им протестанске државе моћи пружити спољашњу заштиту. Ове две струје постајале су све до појаве Петра Великог у Русији. Атанасије Ритор († 1663) припадао је оној групи која је симпатисала католичкој цркви и водио је оштру борбу са ираклиским митрополитом Иларионом († 1616) који је припадао супротној струји. Писма која су објављена односе се на ту борбу. Атанасије Ритор био је за оно доба доста образован човек, али се сумњало у исправност његовог православног учења. Имао је јаким личних веза са утицајним људима онога времена и био је необично лукав и препреден човек. Цариградски патријарси, који су му били наклоњени веровали су у његово православље, те му је патријарх Партеније I 1644 г. дозволио да може проповедати свуда, по свима хришћанским црквама, и препоручио га свима православним патријарсима (. . . *καὶ κατὰ πάσας πόλεις καὶ χώρας τῆς βῆ' οὐρανῶν ἐρροδοῦσθαι τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας εὐρισκόμενοι ἀγιώτατοι καὶ μακαριώτατοι πατρίσχηι* . . . стр. 85). На патријарха Партенија II имао је особит утицај. Турци су, међутим, сумњали у све оне који су одржавали везе са католичким круговима и прогањали их. Партеније II био је строг и прећ човек, те је био у завади са многим архијерејима па и са јерусалимским патријархом Пајсијем. Дошао је у сукоб и са моћним молдавским кнезовима. Ови његови сукоби и његове везе са католичким круговима на Западу утицале су на његов трагичан крај. Он је удављен у Мраморном Мору 26 маја 1651 г.

О подозрењу турских власти митрополит ГенADIЈЕ приводи доказе у својим објашњењима (стр. 70 и 11). Објављени акт о свргнућу патријарха Партенија II од 16 нов. 1646 г. и један Синодални томос, управо споразумни или „компромисни“ акт (*γράμματα ἀδείας ἤτοι λεγόμενα κομπρομέσα* стр. 103), од 31 маја 1649 г., после његовог поновног избора за патријарха, дају јасну слику о жалосним приликама и тешким последицама која су имала честа збацивања цариградских патријараха током XVII века.

У *шрећој* глави (стр. 107—168) објављена су 23 грчка документа, који се односе на разна црквена питања. Питање избора васељенског патријарха било је увек отворено. Митрополит ГенADIЈЕ објављује, — са извесним исправкама, — одлуке цариградских сабора из 1593 и 1600 г. у којима се прописује начин избора патријараха, који треба да се обавља у духу канона, на сабору свих митрополита или бар већине. (...*μὴ προβαίνειν τινὰς εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον πρὸ τοῦ συνελθεῖν ἅπαντας τοὺς τῶν ἐπαρχιῶν ἀρχιερεῖς κατὰ τοὺς κανόνας, ἢ διὰ τὸ ἀδύνατον κἄν τοὺς ἀναπληροῦντας τὸν κανονικὸν ἀριθμὸν* стр. 135—6). Али, нису се свагда поштовали ни канони ни саборске одлуке у погледу избора патријараха, него су често амбициозни људи помоћу интрига, новаца и турских власти долазили и нередовним путем до патријарашког достојанства. Услед оваквог стања ствари патријарси су обично после свога избора склапали са бившим патријарсима и другим утицајним архијерејима нарочите споразуме, да би се одржали на патријарашком престолу и паралисали незаконите и насилне акције. Објављено је овде седам таквих аката о споразумима из 1652, 1673, 1718, 1730, 1736 и 1751 г.; а аутор у својим објашњењима каже да има спремљену читаву збирку таквих докумената. Разуме се, да се ни ови споразуми нису увек поштовали, иако су често склапани и са претставницима свештенства и православног народа у Цариграду, као што се види из акта 1736 г. (*συμπαρόντων καὶ τῶν τιμιωτάτων κληρικῶν καὶ τῶν εὐγενεστάτων ἀρχόντων καὶ καπικεχαγιάδων τῶν ἐκλαμπροτάτων αὐθεντῶν οὐγγροβλαχίας τε καὶ молδοβλαχίας καὶ λοιπῶν ἀρχόντων τῆς πολιτείας ταύτης, ἔτι δὲ καὶ τῶν χρησίμων γερόντων καὶ μαγιστέρων τοῦ τε εὐλογημένου ρουφετίου τῶν γουναράδων καὶ λοιπῶν εὐλογημένων ρουφετίων τῶν ἐνταῦθα ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀρθοδόξων χριστιανῶν* стр. 147).

Нарочито је интересантан један овакав синодски акт (*συνοδικὸς τόμος*) из 1718 г., јер се у њему спомињу и друге патријаршије које, у ово време опште невоље (*εἰς τὸν καιρὸν τοῦτον τῆς κοινῆς δυστυχίας*) трпе исто тако велику штету и тешке губитке на патријаршиским престолима (...*Πολλοὶ δὲ τινες, .. ἐκτραχηλιζόμενοι ὡς ἀνευλαβεῖς καὶ χαϊρέκακοι ... γίνονται ἐπίδοιοι καὶ ἐπιβλαβεῖς καὶ ἐπιζήμιοι τῆς χριστιανικῆς δημηγύρεως, καὶ κατατρόχουσι τὴν τε ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ μεγάλην Ἐκκλησίαν, καὶ τοὺς λοιποὺς πατριαρχικοὺς θρόνους...* стр. 140). — Ако узмемо у обзир реченицу „постају опасни по хришћанску заједницу“ можда се у овом акту мислило и на тадашње веома тешко стање у Пећкој патријаршији, до кога су довели разни претенденти.

Објављена је и једна збирка патријарашких, синодалних и архијерејских синђелија (*συγγελλία*) о ставропигијским манастирима из којих сазнајемо извесне ствари о тако званим ставропигијама. Оне су имале потпуну слободу (*τὸ παντελεύθερον τοῦ μοναστηρίου*) од епархијских архијереја, чија се права над овим манастирима сводила само на ово троје: 1, да могу у њима служити по потреби; 2, да им се име спомиње на литургији, али само на возгласу „во првих“ и више нигде; и 3, да могу вршити рукоположења, кад буду позвани од братије (...*ἔχειν ἀδειαν τοὺς κατὰ καιρὸν τυχόν ἀρχιερεῖς λειτουργεῖν. ... ἀρκουμένου τοῦ κατὰ τόπον θεοφιλεστάτου σταγῶν τῷ συνήθει μνημοσύνῳ ἐν καιρῷ τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ „ἐν πρώτοις μνήσθητι κύριε“ καὶ οὐκ ἄλλοτε· καὶ ἐν τῷ τελεῖν τὰς χειροτονίας“* стр. 157).

У ову врсту докумената спада и једна интересантна синђелија пећког патријарха Тимотеја, коју је писац нашао на грчком језику у Народној библиотеци у Паризу (*Supplément grec № 1292*) и објавио са свима њеним граматичним и синтактичним грешкама „да би се, како каже, показало ду-

ховно стање Пећке патријаршије, која је све до 1766 г. остала независна од Васељенске патријаршије“ (стр. 128)! Текст ове синђелије толико је испрекидан и нејасан да се с правом може посумњати у исправност овог документа. Докуменат није датиран и митрополит ГенADIJE сматра да је издан пре Карловачког мира (1699 г.). Синђелија се односи на смењивање игумана манастира „илијанског“ (Ἡλιανῶν). Име овог игумана у тексту није поменуто, али митрополит ГенADIJE у своме објашњењу наводи да је то био Неофит, само не знамо одакле му овај податак, јер је у тексту споменуто само име новопостављеног игумана Филарета. Непознат је и с м манастир; а патријарх Тимотеј кога нема у познатом каталогу пећких патријараха, носи титулу: „архиепископ пећки и прве и нове Јустинијане“. (ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου καὶ πρώτης καὶ νέας Ἰουστινιανῆς). — Ево како гласи у дословном преводу та синђелија :

„Тимотеј милошћу Божјом архиепископ пећки и прве и нове Јустинијане.

„Наша смиреност овим писмом изјављујући да постоји (...) према древном обичају који манастири имају, како то наређују божанствени и свети закони... и уклањати монахе(...) упропастио је горе поменути манастир. Видевши дакле пропаст изагнах га и нађох кир Филарета јеромонаха, човека честита и осведоченог од (монаха) и других људи, и не мало, произведох га за игумана у поменутом манастиру и предадох му у руке да обнавља и обдељава земљу (манастирску) и метохе које има слободно; и дајемо му одобрење да као пастир поставља калуђере и да их изгони као што је уобичајено у манастирима. Ако се кадгод нађе неко од братије који прави саблазан, да га саветује и ако послуша..... (ако не) да га из манастира изагна и да сâм њиме управља и да... и каква буде потреба. И старци да сÿ под управом овог игумана Илијанског (манастира) и да му се покоравају и тако ће имати од нас благослов. Тако да буде како пишемо (и) нека је благодат и милост с вама. Амин“.

У четвртој глави (стр. 169—226) којој писац даје наслов „Мала Anglo-graesia“ објављена је преписка на грчком језику између енглеског свештеника John Covel-а и клирика — достојанственика Цариградске патријаршије Јована Таласиноса; за тим, неки каталози цариградских патријараха XVII в. и једна скица унутрашњости цариградског патријаршиског храма из 1670 г.

John Covel је био капелан енглеске амбасаде у Цариграду од 1670—1677 г. и претставник оних Калвиниста који су из Женеви радили на сузбијању језуитског утицаја у Цариграду и придобијању православних за своје учење. Ова преписка између њега и Јована Таласиноса има у толико већи значај што објашњава и извесне моменте из историје Васељенске патријаршије. Међу рукописима овога Енглеза писац је нашао и један каталог цариградских патријараха, који је саставио Јован Таласинос, као савременик једног броја тих патријараха. — Упоредјењем овога каталога са другим каталозима и помоћу других извора и докумената, нарочито оних из патријаршиских кодекса, саставио је митрополит ГенADIJE свој каталог цариградских патријараха XVII в. који у многоме допуњује и исправља каталог Таласиносов (стр. 209—214). — Ради његове важности дајемо га овде у целини:

ЦАРИГРАДСКИ ПАТРИЈАРСИ XVII ВЕКА

Матеј II (по други пут) од априла 1598 — фебруара 1602 г.

Неофит II (први пут) од краја фебруара 1602 — почетка 1603 г.

Рафаил II почетком 1603 — почетка 1608 (свакојачко пре месеца априла).

Неофит II (по други пут) почетком 1608 — октобра 1612 г.

Кирил Лукарис као место заступник октобра 1612 г.

Тимотеј II од октобра 1612 — новембра 1620 г.

Кирил [Лукакис] I (по други пут) од 4 нов. 1620 — 17 априла 1623 г.

Григорије IV од 17 априла — јуна 1623 (близу три месеца).

Антим II од 18 јуна 1623 — краја септембра 1623 г.

- Кирил I (по трећи пут) од октобра 1623—1630 г.
 Кирил II (први пут) осам дана у 1630 г.
 Кирил I (по четврти пут) 1630—1634 г.
 Атанасије III (Пателарије, први пут) 22 дана у марту 1634 г.
 Кирил I (по пети пут) крајем марта 1634 — марта 1635 г.
 Кирил II (по други пут) од марта 1635 — јуна 1636 г.
 Неофит III од јуна 1636 — краја марта 1637 г.
 Кирил I (по шести пут) почетком априла 1637 — 27 јуна 1638 г.
 Кирил II (по трећи пут) од 27 јуна 1638 — 7 јула 1639 г.
 Партеније I Стари од 7 јула 1639 — 8 септ. 1644 г.
 Партеније II (први пут) од 8 септ. 1644 — 16 нов. 1646 г.
 Јанићије II (први пут) од 16 нов. 1646 — 27 окт. 1648 г.
 Партеније II (по други пут) од 27 окт. 1648 — 16/26 маја 1651 г.
 Јанићије II (по други пут) почетком јуна 1651 — краја маја 1652 г.
 Кирил III (први пут) 20 дана у јуну 1652 г.
 Атанасије III (по други пут) 15 дана у јулу 1652 г.
 Пајсије I (први пут) од јула 1652 — краја марта или поч. априла 1653 г.
 Јанићије II (по трећи пут) од априла 1653 — марта 1654 г.
 Кирил III (по други пут) 14 дана у марту 1654 г.
 Пајсије I (по други пут) почетком марта 1654 — почетка марта 1655 г.
 Јанићије II (по четврти пут) од марта 1655 — јула 1656 г.
 Партеније III од 26 јула 1656 — 24 марта 1657 г.
 Гаврил III, 12 дана у априлу 1657 г.
 Партеније IV од 1 маја 1657 — 19 јуна 1662 г.
 Дионисије III од 19 јуна 1662 — 21 октоб. 1665 г.
 Партеније IV (по други пут) од октобра 1665 — 9 сеп. 1668 г.
 Климент, 9 сеп. 1668 г. (непризнат од Синода).
 Методије III од 5 јануара 1668 — марта 1671 г.
 Партеније IV (по трећи пут) од марта 1671 — 8 новембра 1671 г.
 Дионисије IV (први пут) од 8 октобра 1671 — 30 јула 1673 г.
 Герасим II од 30 јула 1673 — 1 јануара 1675 г.
 Партеније IV (по четврти пут) од 1 јануара 1675 — 29 јула 1676 г.
 Дионисије IV (по други пут) од 29 јула 1676 — 30 јула 1679 г.
 Атанасије IV, 12 дана у првој половини августа 1679 г.
 Јаков (први пут) од 10 августа 1679 — 30 јула 1682 г.
 Дионисије IV (по трећи пут) од 30 јула 1682 — 10 марта 1684 г.
 Партеније IV (по пети пут) од 10 марта 1684 — марта 1685 г.
 Јаков (по други пут) од марта 1685 — априла 1686 г.
 Дионисије IV (по четврти пут) од априла 1686 — 17 октобра 1687 г.
 Јаков (по трећи пут) од 17 октобра 1687 — 3 марта 1688 г.
 Калиник II (први пут) од 3 марта 1688 — новембра 1688 г.
 Неофит IV, од 27 новембра 1688 — фебруара 1689 г.
 Калиник II (по други пут) од фебруара 1689 — јуна 1693 г.
 Дионисије IV (по пети пут) крајем јуна 1693 — априла 1694 г.
 Калиник II (по трећи пут) од априла 1694 — 20 августа 1702 г.

У вези са скицом унутрашњег распореда патријарашког храма у Цариграду из 1670 г. митрополит Генедије донео је опис тога храма из 1652 г. од Павла ђакона јерусалимског патријарха Макарија. Скицу је дао John Covel са описом у коме се каже: да су се према престолу васељенских патријараха у храму налазили столови молдавско-влашких кнезова где су они стајали за време службе; док ђакон Павле каже да су ту стајали други страни патријарси. Митрополит Генедије у својим објашњењима (стр. 218) каже да су архиепископи охридски и пећки стајали у првим редовима иза столова других страних патријараха, упућујући на чланак М. Гедонеа, Световне титуле и почасти цариградског патријарха у „Еклесијастички Алитија“ XX, стр. 86.

На крају књиге је *додатак* (стр. 227—234) у коме писац објављује, у грчком преводу, још два турска документа из најновије свеске Ахмед Рефик-беја, која је изашла 1933 г., за време док је писац штампао овај први део своје књиге. Један се односи на неправилно постављање митрополита, а други на питање древности хришћанских храмова. — Најзад су штампане *исправке* и *дојуне* (стр. 235—244) на објашњења изложена у ранијим главама.

Д-р Емилијан Пиџерковић

епископ тимочки

Dvorník Fr., Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, „Byzantinoslavica Supplementa“, Tome 1, Prague 1933, вел. 8°, стр. X + 443

Писац овога дела издао је пре неколико година књигу *Les Slaves, Byzance et Rome au IX-e siècle* (1926), која је у науци веома лепо дочекана. Ја сам у својим белешкама исписао толико оцена на њу — скоро без изузетка повољних — као на мало које учено дело; у овом Гласнику приказао га је В. Розов (XII, 1933, 280—288); у целом склопу научних питања која се тичу Велике Мораве споменуо га је, међу осталим делима о томе проблему, с много признања, Ј. Шуста (*Revue historique*, CLXXII, 1933, 71—72), с разлогом истичући плодност стајалишта пишчева, из Византије, за разумевање њених односа према ближим и даљим суседима, нарочито Великој Морави. Учени свештеник је своја подавно започета проучавања знаменитога преокретнога века у развиту највећег дела Словена наставио у мањим студијама, за којима је сада приспела ова велика, сјајно опремљена, књига. Скоро стидљиво. Због непрегледно велике литературе о Светој браћи, наведене и на крају ове књиге, бојао се писац да ће и најстрпљивији љубитељи читања узвикнути — зар опет нова књига о ћирилометодском питању, па још колика!? Није то била његова једина брига. Имао је и већих. Словенски институт у Прагу одлучио се да М. Вајнгарт објави у његовим издањима главне текстове извора о св. Ћирилу и св. Методију, а писац ове књиге да их преведе на француски и коментира. Мислило се, нема сумње, на слично, али савршеније, издање, с ученим коментаром, какво је дао 1902 Ф. Пастрнек: *Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda s rozбором a otiskem hlavních pramenů*; у исто време, са Словенским институтом, мислио је на такво издање и обелоданио га П. А. Лавров: *Материалы по истории возникновения древн. слав. письменности* (1930). Но издање текстова извора од стране Словенскога института је отпало (да ли због едиције Лаврова?), и тако се појавио овај коментар, без оригиналних текстова, место којих је писац додао свој француски превод Житија св. Ћирила и св. Методија. Редак случај, ако не јединствен. Пошто је писац замислио своју дужност као коментатор, то му, наравно, дело нема јединствене концепције а још мање сасвим прегледне композиције¹. Њега воде текстови Житија, које је савесно коментирао. Ово би требало да је књига за обавештавање, када се запне код кога места у Житијама, а не читка расправа, па је ја ипак нисам испуштао из руку, док нисам доспео до њена конца. Толико је занимљивости успело писцу унети у њу. Не без великих напора.

Житија св. Ћирила и св. Методија спадају међу најстрасније нападане и најоданије брањене историјске изворе. Тако је то увек у случајевима где се конфесионалне осетљивости увуку у научни посао. Право научно испитивање знаменитих извора започело је веома позно, па је и оно било проткано, ма и несвесним, конфесионалним сврхама. Њима су се — да би се

¹ Исти овај предмет обрадио је Ф. Дворник, делом, и у ове две расправе, штампане, нажалост, не без погрешака у грчким текстовима: *Byzancia a Vel'ká Morava, Řiša vel'komoravská*, 1933, 101—161 и *Metodova diecéza a boj o Illyricum*, *Ibid.*, 161—225.

проблем још више заплео — придружиле касније и племенске противности, па су се тако поред православних и неправославних схватања рада Свете браће јавила још словенска и протусловенска. Ја се бојим да ће то тако увек бити, и да ће у историјском проучавању живота и рада св. Тирила и св. Методија остати још више субјективности него у другим случајевима, где конфесија и племе нису толико у питању. До вишег степена професионалне објективности од Ф. Дворника тешко да ће се ико испети, али још већа критичност према Житијама, као историјским изворима, могућа је, и она ће доћи. Писац је рад доказати да су Житија не само знаменит, него и сасвим поуздан извор за упознавање рада Св. браће међу народима где су ширили хришћанство. Још више, он је чврсто уверен да су Житија дуна поузданих вести за историју Византије и народâ у њеној политичкој и културној сфери, чак и за тачније разумевање папинске политике према Византији, Словенима и многим њиховим суседима. Ја сам у читању осећао, на местима, да је писац у овој жељи претерао. Али томе се не чудим много, јер при рехабилитацији превиђених или презрених извора тешко да је могуће друкчије поступати. Ко хоће да привуче пажњу на оно што до њега није још виђено, мора викати.

Писац је узео Житије св. Тирила и Житије св. Методија као једну целину, мада их, мислим, није написало исто лице, разделио их је — према главним одељцима у њихову животу — у седам отсека и обрадио у толико глава, којима је, на крају, додао разлагање о осетљивом питању ортодоксије св. Тирила и Методија. Главна му је жеља кроз цело дело — „s' il est possible de concilier le récit de la Légende avec les faits historiques connus“ (181). А начин обрађивања је сасвим коментаторски, јер је писац покушао да свако питање, које су му Житија наметнула, реши с прегледањем његова развоја од првих почетака; у том је, по каткад, мало и претеривао, особито у почецима књиге, док му је касније разлагање много уздржљивије да при крају књиге постане скоро преуско, нарочито за нека питања. Да ли је то последица ширине оквира првобитне концепције, у чему писац гледа општу словенску слабост? Или је и овако премашен намеравани обим књиге, па се при крају немилице скраћивало? Како било, последње главе у Житијама нису претресене с истом ширином и дубином као прве. О чему се у њима расправља? То је, збиља, немогуће све набројити — о свему, што је писац мислио да му Житија намећу да разјасни. Дакле о најразличитијим археолошким, историјским, правним, богословским, географским итд. питањима, о којима би малодушнији и ужег знања истраживач морао очајавати. Колико је ту обиље проблема — од археолошких питања о раној материјалној моравској култури па до најсуптилнијих догматских испитивања! Поједини одељци су читаве, често лепо заокружене, расправе, који се од обичних коментара (редовно компилативне природе) разликују самосталношћу истраживања и новином резултата. Једнаке вредности, наравно, нису све главе.

Најважнији предмети истраживања су у њима ови: У првој глави је, поводом II и III гл. из Житија св. Тирила и II гл. из Житија св. Методија, учено разлагање о постепеном формирању темата у Византији, да за њим дође приказ, доиста преопширан, утакмице лепотица у Византији, приликом избора царице, па да се заврши ова глава подробним приказом наставе, нарочито више, у Цариграду, о чему је у последње време много и лепо у науци расправљано. Писац је већ у овом одељку, с много укуса, са широким знањем и будном критиком, употребио агиографску књижевност, но још више се ослонио на њу у другој глави. Ту је Ф. Дворник, ради IV гл. Житија св. Тирила, највише расправљао о црквеном животу у Византији IX в.; овој глави је, по садржини и по начину обраде, сасвим слична четврта, замишљена као коментар на VII гл. Житија св. Тирила и III гл. Житија св. Методија. Трећа глава у књизи Ф. Дворника је учено разматрање византиско-арапских односа у IX в., изазвано VI гл. Житија св. Тирила. Особито је успела пета глава, о Хазарима. Она, мислим, претставља највећи научни напор пишећ

у целом делу, али ће му, уздам се, читаоци на њој бити и нарочито захвални, јер у њој није сух коментар уз VIII — XIII гл. Житија св. Ђирила и IV гл. Житија св. Методија, него је то читаво мало дело о досад недовољно познатој хазарској држави, пуно лепих научних резултата и обилно умесним потицајима за даља истраживања у овом правцу. Писац се зачудо добро уживео у све ове разноврсне и простране научне проблеме, али му је, држим, срце остало на питању о раним везама Византије с Великом Моравом и околним земљама, о којима сведоче нови, многобројни налази, који су одлично потврдили раније слутње пишчеве да веза кнеза Рагислава с Византијом није била ни нова, ни изузетна; ја не могу, док ово пишем, да се отмам мисли (ма да нисам љубитељ хипотеза) да је и потицај за културне и политичке везе између Византије и Велике Мораве потекао од прве, јер Византија је предњачила редовно у дипломатским преговорима; њој је било стало до разгранатих веза с многобројним околним народима да би с помоћу једних држала друге далеко од византиских граница. Ф. Дворник је пун разумљиве среће што су његове раније слутње о давнашњим византиско-моравским везама нашле потврду у модерним ископавањима; можда је мало и претерао у истицању важности ових налаза, особито Червенкиних; Ј. Шуста, чини ми се с правом, истиче да треба бити на опрезу од Червенкиних открића, и још више хипотеза изведених из њих. (*Revue historique*, CLXXII, 1933, 71—72). У истој, шестој, глави, где је писац претресао византиско-моравске ране односе, расправљао је и о тадашњим франачко-моравским сукобима и франачко-бугарским заплетеним везама, које су остале, наравно, због оскудице извора још довољно неразјашњене. За све Словене је, види се, цела књига пуна занимљивости, па и за нас, но наше је захвалности писац најсигурнији за своја учена и трезвена разлагања у седмој глави о замршеном питању црквене припадности Илирика, изазвана VIII—XIII гл. Житија св. Методија; Ф. Дворник је сасвим тачно осетио праву научну вредност Сакачевих домишљања о неком уговору папе Агатона и Хрвата проти навалном рату (258) и сасвим немогући Дабиновићев метод у његову разлагању о црквеној припадности Илирика, који га је увукао у безизлазну збуњеност (262). Паралелно проучавање хрватских и великоморавских односа према Римској курији показало се као веома корисно. Ваљало би га наставити и још продупсти.

Због многобројних места (понеких полемичке природе) расејаних по целој књизи и због целе осме главе, о православљу св. Ђирила и св. Методија, ја сам већ раније истакао, с много признања, научни став пишчев и његову поштену тежњу за што вишим степеном објективности у проучавању осетљивих конфесионалних питања.

Иако нисам филолог осетио сам да у даљем разлагању Ф. Дворника, о рукописима Житија и осталим изворима за рад Свете браће, има и рупа и нетачности, но о том нека филолози кажу своју реч. Ја се, међутим, сам усуђујем рећи, као историчар, да писац нипошто није требао наводити Житија по Пастрнекову тексту, који је на основу једне, збиља несрећне, идеје пренесен са српске и руске редакције на стари црквенословенски књижевни језик. — Сачуван текст се мора наводити а не филолошко бледо вежбање. У свом разлагању о употреби Житија и осталих извора за рад Свете браће у историјској и филолошкој науци није писац, очевидно, тежио ни за каквом потпуношћу. А било би вредно пратити продирање вести из њих, нарочито у критичку историографију, као што би било поучно прегледати и развој многобројних сукоба изазваних у науци разноликошћу погледа на рад Свете браће. Ја бих имао много шта приметити у тима питањима, али ћу се овде ограничити само на то да споменем из којих су дела наши стари Срби, у XVIII в., могли дознати у чему је ћирилометодско питање, које је нас одувек занимало, како се види по српским редакцијама свих старих текстова који се тичу Свете браће; моје примедбе биће, наравно, сасвим кратке, више наговештења него опширна разлагања. Мавро Орбини приказао је рад Свете браће

сасвим укратко (Il regno de gli Slavi, 1601, 45—46). Но његов српски преводилац, Сава Владисављевић, нашао је да и у тако кратком разлагању има римске тенденциозности, па је изазвао врло занимљив састав о св. Ђирилу и св. Методију. Он је у свој више извод него превод Орбинија (1722) унео одељак о Светој браћи (36—38), али га није хтео (или смео?) оставити без коментара. Зато је свој превод штампао још једанпут на крају књиге (1—3) и додао му, као конфутацију, састав ученога и речитога Теофана Прокоповича (4—11), у ком се нападају латинске (римокатоличке) басне и бајке, како се вели, о словенским апостолима. Овај полемички састав написан је с много спретности, и пошто је превод Орбинија код Срба много читан и цењен, то је преко њега ушла у широке кругове читалаца научна контроверза, наравно конфесионално задахнута, о ћирилометодском проблему; научна питања, уосталом, и улазе у широке кругове читалаца најчешће и најуспешније као страсне полемике; тон више привлачи страсне читаоце него ли садржина; учени српски богослови могли су се обавестити о православном схватању ћирилометодског проблема из дубоко ученога дела: Zoernikav A., Tractatus theologici orthodoxi de processione Spiritus sancti a solo patre, I—II, 1774—1775. Но највише и најдуже, читава деценија, обавештавали су се Срби о раду Свете браће из Историје Јована Рајића, изашле под крај XVIII в., где је он у првом тому посветио скоро целу двадесет другу књигу словенском примању хришћанства (I, 1794, 274—322), дакле претежно раду Свете браће. И он се тузи на римокатоличке писце, који „забыше должность безпристрастїя Историкомъ подобающую“ (280) пишу о крштењу Словена, а нарочито о Светој браћи, и нетачно и пакосно; за Дубравија вели да разлаже о овом питању „угождая престолу, отъ негоже Еп скопство получилъ“ (285); он се сам, поред врло занимљивих извора и литературе, највише држао Теофана Прокоповича, свог богословског узора, и Ј. Л. Мосхајма (Mosheim), одличног научењака, који није био ни православни ни католик, ни Грк ни Латин, него „родомъ бо нѣмецъ а закономъ Лутеранинъ естъ, и по тому въ сей матерїи безпристрастенъ“ (286). Нова схватања ћирилометодског питања, дубље научно основана и нешто конфесионално уздржљивија, унели су у науку тек почеци модерне славистике у XIX в. Но то су познатији састави, док су раније поменута разлагања из XVIII в., раширена међу Србима, била, мислим, мање позната.

Ф. Дворник проучава, види се, питања о Светој браћи не само с научном дубином, него и у свом пространству њихова велика обима. Тако ће, мислим, доспети и до темељног истраживања о проучавању ћирилометодског проблема откад постоји у науци и о његовим различитим изгледима код различитих племена и разнородних конфесија. Из таквих проучавања, савесно и обазриво вођених, добили би се веома важни резултати за историју развоја мисли о једном знаменитом питању и утврдио би се утицај ћирилометодског проблема не само на развитац црквених схватања, него и његово искоришћавање за црквенополитичке и политичке циљеве. Шта се све није заклањало и шта се све и данас не заклања за светли штит имена св. Ђирила и св. Методија! Та су питања колико научно деликатна, толико политички важна, и на њима се осећа, као у свима сличним случајевима, како се криве и измењују велике идеје да би се на тај начин изазвала, преко тако деправираних схватања, политичка, наравно и црквенополитичка, активност какву желе они који се таквим пословима баве. На науци је да утврди истину и, већ тиме, открије све злоупотребе научних питања у ненаучне сврхе. Зато се моји помени уласка ћирилометодског проблема међу Србе у XVIII в. имају сматрати као сасвим мали прилог истраживању истине кроз страсне конфесионалне и племенске полемике.

Пошто је Ф. Дворник скицирао развој науке о изворима за живот и рад Свете браће, он је додао француски превод Житија св. Ђирила и Житија св. Методија. Видим да им се пребацују „légères imperfections“ (Revue des Études slaves, XIII, 1933, 253), али ја сам се сам, и као студент и као про-

фесор, толико намучио с тачним превађањем наших извора на један модеран језик, да напор пишећем умет високо ценити — збиља је постигао што се да постићи. У библиографији, врло обилној, има непотпуности, и стварних и формалних, али и овака заслужује сваку похвалу. Индекси су обилни. Дали се смео, ипак, надати оригиналним текстовима којима је Словенски институт мислио обогатити нашу науку? Они би нам и после коментара добро дошли.

Никола Радојичић

F. Dölger, Die Frage des Grundeigentums in Byzanz. Rapports présentés au Congrès, Section IV. Moyen Age et Byzance. Bulletin Intern. Comm. of Hist. Sciences 5 (1933), 5–15.

У горњем чланку даје Dölger кратак, али веома прегледан и по садржини важан приказ резултата научних истраживања, која се односе на аграрноправни поредак и аграрнопривредне прилике у Византији од краја IV века па до губитка државне самосталности средином XV века.

Много заслуга за расветљење земљевласничких односа у Византији припада руској византинистици, која је започела рад на овом пољу, а стручњаци других земаља наставили су у започетом правцу. Ипак и после доста великог броја специјалних радова има још знатан број нерешених појединачних проблема. Писац сматра да узрок за споро напредовање истраживања проблема земљевласничких односа у Византији лежи у првом реду у стању и каквоћи извора. Као најважнији извор долазе у обзир повеље, али најстарије сачуване повеље потичу из релативно позног времена, када је процес формирања аграрног поретка био у главном већ завршен.

Два главна облика земљепоседа су велики посед и мали посед; оба облика поседа почивају на основној мисли римског индивидуалног власништва. Велики посед се од IV века амо у свим крајевима империје јако раширио на рачун малог поседа, упркос енергичним мерама које је држава од времена на време предузимала у интересу заштите малог поседа. Код великог поседа могу се разликовати четири категорије: 1) државна добра, која су неки пут обухватала и приватни посед царева и царица, а неки пут су постојале одвојене управе за ове групе поседа; 2) велики посед цркве, нарочито црквених великодостојника; 3) велики посед манастира, који је сачињавао знатан део византиског великог поседа; 4) велики посед племства, које су сачињавали високи официри и високи цивилни функционери, а делимице и скоројевићи. Државна добра те добра царске породице и црквених установа нису уживала никаквих привилегија у фискалном погледу. Државни и црквени земљишни посед обрађиван је само у малом обиму у властитој режији, а већим делом је издаван у закуп. Велики посед племства јако се множио поглавито због тога, што се куповање земљишта тада сматрало за најсигурније и најрентабилније пласирање новца. Држава је велики посед племства сматрала за велику опасност, не само у социјалном него и у политичком погледу (ово долази до израза већ у законодавству IV века) и водила је оштру борбу против великог поседа, нарочито за време македонске династије, али без трајна успеха.

Сви ови облици великог поседа развили су се из позноримске установе *patrocinium*-а. Из заштитничког односа *patronus*-а према општинама и појединцима, у коју су ови ступали да би заштитили себе и свој иметак од управних органа, развио се врло рано од стране државне власти признати патронатски однос. На подлози везаности малосељачких клијената за земљу, која је уследела у IV веку из економских, политичких и фискалних разлога, оснива се проширење права патрона. Права спахија су касније, у већем сразмеру, тек од XI века била јако проширена подељивањем царских при-

вилегија. Правно дејство ових привилегија слично је имунитетима, који су у то време постојали у западној и средњој Европи; тим привилегијама било је, наиме, зајемчена слобода (*ἐξκομίσσεια*) од свих или од одређеног круга општих и јавних намета и приноса, па је царским чиновницима и војницима било строго забрањено вршење званичних радња на спахиским поседима, где су спахије имале свој, по обрасцу државног, формиран административни апарат. У изворима нема никаквих директних сведочанстава о преносу судске власти на спахије, али је вероватно да су саме спахије или њихови управници вршили судску власт над парицима настањеним на спахијском земљишту. Спахија је у средњевизантској епоси добијао од кметова на њихове земљишне парцеле опадајућу земљарину и порез на главу (од почетка IX века порез на породице парика, т.зв. *καπιχόν*), па је овај износ заједно са својом земљарином дозначивао пореским чиновницима дотичне провинције. Спахија је надаље имао право на закупнину од својих парика, који су му исту плаћали обично у два годишња obroka (марта и септембра) у натури или новцу; а осим тога били су парици обвезни на работне радове свом спахији, који су били у потпуном несразмеру према малој површини закупљене парцеле и претстављали велико оптерећење за парике. Изванредне намете, којима је држава од времена на време оптерећавала земљу, спахије су редовно пребацивали на кметове. У погледу промета земљишног поседа (купопродаја, измена, дедикација цркви, поклон, тестаментално расположење) нису постојала никаква ограничења осим за црквена добра. Број парика, који су се налазили на добру, био је регистрован у државном катастру, а копија катастра достављана је спахијама. На већим поседима налазили су се осим спахиског дворца и управникова стана још и станови за надничаре, који су били без иметка, магацини, инвентар (марва, пољопривредне справе и сено), башта и ливаде, око чега су били груписани остали комплекси земљишта са кметовима који су ту били насељени у облику села.

Од великог земљопоседа јасно се одваја у правном, привредном и социјалном погледу мали посед, који се дели у две групе: слободно сељачко власништво и посед парика. Слободан сељачки земљопосед постојао је свагда и у свима крајевима Византије. Слободан сељачки елемент није био никада потпуно апсорбован као сталеж од класе великог поседа. Многобројне слободне сеоске општине постојале су све до XV века. Византиски сељак станао је обично у селима и засеоцима, а чинио је и битан елемент становништва византиских провинцијалних градова. Посед слободног сељака састојао се редовно из куће са баштом и разним комплексима оранице и винограда у хатару. Право власништва и располагања земљишним поседом слободног малог сељака било је ограничено само у два случаја: 1) ако сељак напусти свој комплекс земљишта не плативши дужну порезу могло је, — најкасније од VIII столећа, — уживање тога земљишта бити пренесено на његова суседа; 2) од X века почевши држава, у случају тридесетогодишњег трајања оваквог стања, ревиндицира своје врховно власништво на односном комплексу. Надаље је у X веку, у сврху заштите слободног сељачког сталежа, донесен закон, да сељак приликом продаје свог земљишта има у првом реду да учини понуду својим сродницима, суседима и члановима своје општине. У вези с овим ваља споменути и установу *ἐπιβαλή* (*adiectio*), која се састојала у преношењу напуштених и запуштених комплекса земљишта на суседа, на кога је прелазила и дужност плаћања јавних дажбина за такво земљиште. Године 1002 уведен је, а око 1040 већ укинута, т.зв. *ἀλληλέγγυον* т.ј. фискална мера, у смислу које у случају критичног привредног и финансиског стања сељака обвеза плаћања пореза не терети суседне сељаке него најближег велепоседника. Мали сељак плаћао је држави порез на земљу и уобичајену таксу за чиновника, који је порез убирао. Не изгледа вероватно да је слободни мали сељак имао да плаћа и порез на главу. Пашњак, који се састојао из ливаде и шуме, а исто тако и млин, био је редовно у власништву општине.

Установа колективног власништва на задружној основи била је у Ви-

зантији непозната; сваки сељак слободно је располагао својим иметком (иметак је могао бити предмет продаје, промене, поклона, тестаментарног расположења), обрађује исти у властитој режији или га даје у наполицу (или на мањи део) или га издаје у закуп и то редовно на пет година, уз годишњу закупнину од једног хиперпера за површину од 10 – 12 modii (око 8–9 ара). Држава је од времена на време, нарочито у новеларном законодавству, предузимала заштитне мере за очување малог сељачког поседа насупрот експанзији великог поседа, која је претила да потпуно апсорбује слободан мали сељачки сталеж, али велики поседници умели су вешто да изиграју прохибитивне законске одредбе и да дођу у посед једног дела малог сељачког поседа. Самовољни поступци и притисак државних фискалних органа приморали су доста велик број слободних малих сељака да своју слободу кретања и остала лична права жртвују стављајући се под заштиту велепоседника, који је могао да им обезбеди услове мирнијег и повољнијег живота.

Поред сталежа слободних сељака постојала је и специјална византиска установа војних добара (*στρατεία*). У вези с организацијом тематског устројства био је, почевши од краја VII века, већи део граничних трупа повучен са границе и размештен у граничним темама. Ови војници до укључиво подофицира добијали су од државе мање комплексе земљишта уз дужност да се имају сами старати о својој војној опреми и да се у случају рата одмах ставе на расположење одређеној војној јединици. Ова обвеза била је наследне природе и прелазила је заједно са комплексом земље на најстаријег сина. Ова установа је почевши од XII столећа, услед све јачег продирања најамничког елемента у византиску војну службу, била у стању опадања и учинила је место новој установи т.зв. пронији, која је имала други карактер.

У правном погледу од малосељачког поседа сасвим различита форма земљишног поседа био је иметак парика т.ј. класе сељака лично слободних, али заједно са својим породицама везаних за земљу. Парик, после навршења тридесет година верне службе, није могао бити више самовољно отстрањен са своје парцеле, ако је удовољавао својим дужностима према великом поседнику. Парик је имао право стицања властитог земљишног поседа, али је продаја парикова поседа била везана за изрично одобрење господара; изгледа да је код парика и право наслеђа било ограничено. Било је и свештеника, који су припадали сталежу парика.

С основним начелом византиског аграрног права не налази се у складу установа т.зв. *πρόνοια*, која се јавља први пут у XI веку, а касније у XIII и XIV све је више у примени. Суштина ове установе састоји се у том, да држава своје право на јавне приходе са једне аграрнопривредне јединице одређене величине и ренте преноси и уступа у властите сврхе приватним личностима, нарочито војним личностима и чиновницима, уместо награде у новцу. И овај развитак ишао је на рачун слободног малосељачког поседа, јер је имао за последицу губитак дотадањег правног стања једног дела слободних малих сељака, који се означавају као парици пронијара. Од XIV века установа проније све се више шири у Византији, и подарена добра прелазе у пуно власништво пронијара. Развитак ове установе, по свој прилици, стоји у узрочној вези са све јачим продирањем латинског елемента у војску и администрацију. Пронија подељивана је као награда и простим војницима. Велике проније су постале тако рећи држава у држави, слабиле су углед и моћ централне државне власти и поткапале јединствену структуру државне организације.

Антагонизам између великог и малог поседа у Византији био је веома оштар и осећао се у толико теже, што овде није постојао тако напредан и имућан занатлијски сталеж као на Западу. Мали сељак, налазећи се далеко од културних средишта, није имао могућности да се образује и да присвоји и у свом раду примени тековине техничког напретка, него је стојећи под притиском насилног и корумпног чиновничког апарата, водио веома скупен

и примитиван живот. У позновизантиском времену није постојала никаква битна разлика између сталежа слободних и сталежа неслободних сељака. Тешко стање сељачког елемента доводило је и до сељачких устанака, који су каткад узимали опасне димензије; али су у свом коначном ефекту остајали без резултата.

Ф. Гранић

Danica Pinterović, Teodora vizantiska carica, Diss. Osijek 1934, 149 str. 8° sa dva snimka.

Једна од најзанимљивијих женских појава у историји античког света и прелазног доба од античког ка средњем веку, која је вршила многостран и интензиван утицај на јавне послове римске империје у првој половини VI века, била је Теодора, супруга цара Јустинијана I. Њена личност је у великој мери привлачила савремене и позније историографе, који се у приказима и карактеристици Теодорина живота и рада разилазе, што садашњим историцима знатно отежава доношење објективног и сигурног суда о карактеру Теодоре и њеном уделу у јавнополитичком животу и раду. После низа страних монографија о Теодори, међу којима се као најтемељитија истиче Ch. Diehl-а „Théodora, impératrice de Byzance“, Paris 1904, покушала је у нас г-ђица Д. Пинтеровићева, да нам у горенаведеној монографији прикаже живот царице Теодоре, изложи све стране њене делатности и одреди њену улогу у политичком и друштвеном животу римске империје прве половине VI века.

Монографија Д. Пинтеровићеве, марљиво израђена на основу самосталног проучавања историске грађе и модерне историске литературе, обухвата шест поглавља: I Јустинијаново доба; II Теодора према изворима VI века: 1. До познанства са Јустинијаном; 2. Однос царице према цару; 3. Царичино политичко деловање; 4. Царичина црквена политика; 5. Социјално дело; 6. Живот на двору; III Психолошка разматрања; IV Извори; V Теодора у историографији новог века; и VI Теодора у огледалу уметности.

Поглавље I ваљало је краће формулисати, тако да оно у облику синтетичког прегледа приказује само главне линије развитка римске империје за Јустинијанове владавине изостављајући појединости, које могу да ремете општи оквир приказа. — Ово поглавље садржи и неколико нетачности, које се односе на садржину Миланског едикта и Јустинијанову кодификацију.

После овог, у другом поглављу, прелази на приказ живота и улоге царице Теодоре у државном и друштвеном животу: говори о Теодорину животу до познанства са царем Јустинијаном I, даје исцрпан приказ односа Теодоре према Јустинијану као супругу и владару, и детерминише њен удео у Јустинијановој владалачкој делатности уз објашњење свестраног и меродавног утицаја царице Теодоре на цео ток државних послова у обиму, какав је у ранијој историји римске империје био неуобичајен. У даљем излагању пружа исцрпну слику Теодорина политичког деловања са карактеристиком мотива њене интерференције у појединим областима државног и друштвеног живота. Лепо истиче и на конкретним примерима осветљује антагонизам између Јустинијана и Теодоре и описује њихове међусобне сукобе, који су били последица различних погледа на правац, основе и циљеве спољашње и унутрашње политике. Теодора се у својој политици руководила готово искључиво тенденцијом, да се по сваку цену одржи на власти и да свој положај безобзирно искористи за своје личне сврхе и циљеве, те је своје поступке према томе подешавала. У отсеку „Царичина црквена политика“ излаже дивергентност правца царева и Теодорине политике, истичући да ова дивергентност нема свог основа у разноликости политичких мотива, као што мисли француски научник Diehl, него је последица разно-

ликости конфесионалне средине, у којима су цар и царица одрасли, те тим условљене разноликости верског убеђења. У петом отсеку „Социјално дело“ описује Теодорин рад на социјалнополитичком пољу, нарочито њено старање за пале женске и доношење легислативних мера против завођења женских, па долази до закључка да су сва Теодорина настојања у том правцу очигледан израз њеног феминизма, код ког у социјалним питањима меродавну улогу игра интерес жене. По множини социјалних дела могла би се Теодора упоредити са владарима просвећеног апсолутизма. Социјално милосрђе и прогањање социјалних зала нису били код Јустинијана и Теодоре израз њихове унутарње предиспозиције, него последица верског васпитања. У шестом параграфу „Живот на двору“ даје нам г-ђица Даница Пинтеровић, наслањајући се поглавито на Diehl-ов приказ, детаљну и пластичну слику царског двора и дворског живота у Цариграду и осветљује Теодорину улогу у овој средини.

Важно је поглавље „Психолошка разматрања“ у коме Пинтеровићева покушава да психоаналитичком методом објасни мотиве Теодорине опсежне делатности; у контрасту између Теодорина живота у стању немаштине и друштвеног ниподаштавања и њене улоге после доласка на положај и власт налази Пинтеровићева објашњење за Теодорино држање и њене поступке као царице. Теодора је свој положај искоришћавала да се освети животу и свету за сва понижења и ниподаштавања, која је раније била претрпела. Главни мотив у односу Теодоре према Јустинијану је амбиција да њиме влада; догађа се, и иначе, често у животу да инфериорна али енергична жена овлада интелектуално јачим мужем. Да Теодора није била цару Јустинијану одана изводи Пинтеровићева из чињенице, да се Теодора није одрекла својих верских начела, јер у противном случају она би се била прилагодила основама и циљевима његове верске политике. Пинтеровићева не дели мишљење Diehl-а да је Теодора својом верском политиком очувала империји још за неко време источне области, јер о каквој смишљеној верској политици, која се оснива на државничкој далековидости, нема ни говора код Теодоре, која је у својим верским склоностима и поступцима стајала под утицајем унутарњих императива. Уопште у сваком чину Теодоре могу се назрети трагови њене прошлости и чисто лични циљеви њене будућности. У свим њеним поступцима огледа се њена борба о власт, као последица грчевите борбе за афирмацију царичине, некада понижене личности, пред којом је цар морао да уступи.

У петом поглављу даје Пинтеровићева свој суд о изворима, који у битном почива на резултатима претходних научних радова, али ипак самосталном анализом и критиком извора допуњује научне резултате о вредности односних података садржаних у грчким, латинским и оријенталним изворима.

Дисертација г-ђице Пинтеровићеве претставља користан прилог нашој садашњој историској литератури.

Ф. Гранић

Михаило И. Поповић, Историјски улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе, Београд 1933, стр. 1—329.

Са ванредно дубоким осећајем захвалности и поноса Г. Поповић, стари и уважени прота београдски, као вредна пчела покупио је са свију страна, из писаних и неписаних извора, и штампао у овој достојно опремљеној спомен књизи, масу историских података о настојањима, великим напорима и највећим жртвама многобројних претставника Српске цркве током векова на културном и политичком дизању свога народа — „у чувању народности и стварању државе“.

Сав тај материјал, у главном, подељен је на два дела. — У првом се говори о *црквама и манастирима* као културним споменицима и чуварима

народних светиња, о њиховој просветној акцији, о саборима, славама и политичким народним састанцима при њима, о склоништима народних вођа за време устанака и складиштима оружја и барута за устанике, о покољима, паљењу и пустошењу по њима, као и о другим њиховим жртвама учињеним за ослобођење и ујединење... Други део говори о *свештенству и његовом пожртвованом раду*. — У овом делу, поменувши најзаслужније архиепископе и патријархе, као „стубове православља у нашем народу“, дају се подаци о свештенству као вођима и борцима у устанцима „за крст часни и слободу златну“; о затвараним, мученим и убијаним свештеницима и калуђерима по Старој Србији и Македонији од 1890—1912 год., а затим и по целој нашој држави за време Великога рата од 1914—1918 год.; о жртвама дужности за време ратова и при повлачењу војних свештеника, добровољних болничара и других. После тога износе се подаци: о политичком раду свештенства и о стварању веза између српског и руског народа, те о културним настојањима свештенства на отварању школа и личном школском раду у неослобођеним крајевима, о борби за очување православља и народности српске и о просветном раду под аустро-угарском влашћу; о раду свештенства по штампаријама и богословијама, у хуманим, научним и другим напредним установама; а завршује се тај одељак са прегледом свештеничких задужбина — завештања, заклада, фондова и стипендија — за црквене, просветне и хумане потребе народа нашег уопште.

Најзад, пре него што ће завршити ову занимљиву збирку података о заслугама Српске цркве на свима пољима народног живота, Г. Поповић је дао и неколико снажних података „о љубави и признању владалаца (из нове историје) према Српској цркви“; те његова књига добија изглед једне лепо окружене целине, која је достојан споменик живог родољубља и дубоког пијетета према стварно великим заслугама и многобројним жртвама српскога свештенства за слободу и прогрес свога варода.

Рад. М. Грујић

Гл. Елезовић, *Речник косовско-метоховског дијалекта*. Свеска прва. — Српски дијалектолошки зборник, књ. IV. Београд. 1932.

За конкретно упознавање дијалеката једнога језика неопходно је имати што потпунију грађу и што прецизније забележену; а најпогоднији начин за прикупљање грађе појединих дијалеката претставља сређивање дијалекатских речника. Према томе и дефинитивна слика о савременом стању и детаљним проблемима дијалектологије српскохрватског језика биће нам потпуно јасна тек онда када будемо имали, поред монографија најважнијих дијалеката, бар грађу речничку са целокупне језичке територије. Полазећи од овог принципског становишта, а с обзиром на врло несигурне податке о дијалектима Јужне Србије, напосе о дијалектима јужног појаса средњештокавског типа и о говорима мијачким и брсјачким староштокавског типа, одржао сам предавање *Организација скупања речничке грађе из јужних крајева*, у облику образложеног предлога и са нацртом за извођење тога подухвата, и то на стручној седници, 15 децембра 1927 год.; а после дискусије донета је одлука о организовању прикупљања речничке грађе дијалеката Јужне Србије, па је припремни рад и организовање отсека за речник у Научном друштву поверено референту. Значај рада на класификовању речничке грађе дијалеката Јужне Србије можда је релативно већи од значаја скупљања грађе из многих других дијалекатских области, и то управо стога што је, поред многих дијалекатских црта и веома велики број речи уложен из јужних говора у северније, тако да се у средњештокавским говорима осећа једна наслага речи из староштокавског појаса, а у косовско-ресавском дијалекту много је речи пренетих из средњештокавског или преко средњештокавског дијалекта.

Из овога је јасно да треба поздравити појаву једнога речника ове врсте. Г. Глиша Елезовић објавио је за сада један део сређеног речничког матери-

јала о косовско-метохиском дијалекту, од А до Н, а ускоро треба и други део да буде објављен. У овој књизи, већ, уочава се велики број речи којих нема у познатим главним речницима, много их је са другачим значењима, него што су позната у српскохрватском језику, а увек у гласовном облику тога дијалекта. Тако, пре свега, има речи које нису забележене ни у Рјечнику Вука Стефановића Караџића, ни у Рјечнику Југословенске академије знаности и умјетности, на пример: *вилче* „шоче“, *кџлем* — „пошто“ — *кџлем ја дандс нџмам да џлџшим, колибџрка, колиџа* s. p. pl., *коломбџшише, џлџцем, џкџџа*; има речи којих нема у Вуковом речнику, као *лумбе*, ономат., *медџнак, мерџја* „утрисна“, *мџлџ* „некретно добро“, *маџџшник* — *маџџшница*; а има и таквих речи које показују друга значења: *маџнџца* не постоји у Вукову речнику, а у речнику Југословенске академије има друго значење; многе пак речи, као *маџљка*, имају овде другаче значење. Ови елементи показују да је овај дијалекатски речник врло користан за попуно општег речника српскохрватског језика. Али, овај речник има и једну другу, специфичку вредност. Он даје занимљиву слику дијалекатских односа овога дијалекта са јужнијим, архаичнијим дијалектом с једне стране, и са осталим говорима косовско-ресавског типа. Ту има речи које су очигледно староштокавског типа, и које су, не допирући до дијалекта јужноморавског, унете у косовско-метохиски дијалекат, а таква је *кџломбоџ*, позната и у Сретачкој жупи и у Сиринићу; с друге стране, овај преноси дијалекат показује и оне речи које су се одомаћиле у њему као и у призренско-јужноморавском дијалекту, на пример *каџџја* „посипка“, „ватраљ“, која је позната на пр. и у Лесковцу; *каџшав*, која у јужноморавским говорима има облик *укџшкан*, и др. Оваква запажања могу водити и ка другим закључцима; тако је занимљиво да у овом речнику, а то би значило у косовско-ресавском дијалекту, немамо де-минутива *каџџка, каџџче*, као у Лесковцу. С друге стране, имамо реч *даџја* „ујак“, која је некад гласила и у севернијим крајевима *даџца*, а сада је има у говору Сретечке жупе у облику *даџко*. Ту има и речи турских којих нема у већини говора које су примили изван турски утицај, или су у измењеном облику: *акџија, данга* (В., R.J.A.) „марка“; *баџџал* „напуштен“, реч изгубљена са називом „Батал-џамија“, а очувана само у глаголу *баџџалиши*; *вириџија* (т. *verev*) „пустолина“; *виранџија* (т. *viran*) „пуст, опустео“ и др. Уз њих су речи арапске или персиске, којих нема у севернијим крајевима, на пр.: *каџл* ар. „обавеза, јемство“, *каџедџр* перс. „друг, пријатељ“. Материјал овога речника, посматран у овоме правцу, казује нам чак и више но што сам г. Елезовић износи: не само да нам ове турске речи показују и оне речи којих је имало у нашем језику, а које нису у доба Караџића забележене, већ нам показују и то да овај проблем треба гледати другаче, и да нам у том погледу материјал овога речника показује да је овде мање турских речи него у јужном средњештокавском појасу, а више него у данашњем јужноморавском дијалекту, и још више но у ресавском или шумадишко-сремском дијалекту.

Значај овог речника за саму науку лежи нарочито у томе што је рађен са гледишта науке и за науку. Све речи бележене су са свима потребним дијакритичким знацима, тако да нам ова велика збирка речи претставља не само лексички материјал, занимљив као такав и са семантичког гледишта, већ материјал који у исто време претставља поуздану и обилату грађу, која једном дијалектологу већ на први поглед даје одговор на многа интересантна питања, и из које се може потпуно обрадити дијалекатска слика и успешно ући у решавање његових проблема.

Вредност овога речника повећана је тиме што је унутра унет и материјал из бележака и записа једне пописне књиге манастира Девича, Девичкога катастига, чији најстарији записи потичу од 1762 године.

Ова књига биће добар образац за сличне речнике других новоштокавских говора, а она ће бити потстрек да и Скопско научно друштво пожурити извођење одлуке у овом правцу, донете пре шест година.

НОВА ОТКРИЋА У ОБЛАСТИ СРПСКЕ СРЕДЊЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ

У „Старинару“ за год. 1933-34 објављено је више извештаја о новооткривеним споменицама старе српске уметности. Најважнија открића учинили су г.г. *ing. С. Смирнов* и арх. *Ђ. Бошковић* у данашњој ризници манастира Студенице. Изнад витрина, у којима се чувају црквене старине, на зиду су под слојем прашине откривени остаци фигуралних фресака. То су портретне фреске, које, према натписима, претстављају с десна на лево, Св. Саву, архиепископа Арсенија и јеромонаха Саву. У заједничком извештају г.г. Смирнова и Бошковића наводе се многе историјске и уметничке чињенице за датирање не само фресака, него и ексонартекса и долази се до резултата, да су фреске сликане г. 1234, а ексонартекс дограђен за владе краља Радослава. То би онда била једина позната задужбина овог владоаца; а извештај претпоставља да је он у бочној просторији, где су нађене поменуте фреске, и сахрањен. Допушта се и могућност, да су фреске настале у год. 1233—1237 и да је ексонартекс подигнут тек за владе краља Владислава. После открића, које су учинили г.г. Смирнов и Бошковић, архимандрит г. Виктор је уклонио витрине и скинуо креч и са неких других фресака, о којима је известио г. *Бранко Појовић*, проф. универзитета. На јужном полукружном зиду данашње ризнице насликан је низ ктиторских ликова, од шест фигура. То су: један ђакон, полу фигура једног старијег човека, Стефан Немања, Стефан Првовенчани, вероватно Владислав и његова жена Белослава. У извештају се наводе портретни разлози за хипотезу да је место Владислава претстављен Радослав. Ово откриће српских средњевековних фресака важно је не само као добродашао историјски материјал, него и као нов споменик толико важног српског сликарства XIII стол. Нарочито је њима допуњен јединствени ред српских ктиторских портрета.

Међу многобројним ситнијим прилозима које су дали г.г. Смирнов, Бошковић и Мано-Зиси, треба упозорити још и на откриће, које је учинио г. *Ђ. Мано-Зиси* у Новој Павлици на Ибру. Он је г. 1932 дао очистити стари живопис и открио је и описао читав један ред светитељских ликова и ликове ктитора, које је већ г. 1930 открио г. *Влад. Р. Пејковић*. У олтару је ред св. архијереја и причешће апостола. Живопис Нове Павлице, грађене у год. 1381—1397/98, према датирању г. *Ђ. Мано-Зиси*, насликан је крајем XIV стол. Већ сам тај факт даје му ванредан значај, јер је он врло редак пример квалитетног рада тога времена.

Ф. Месеснел.

Ђ. Бошковић, Осигурање и рестаурација цркве манастира Св. Патријаршије у Пећи.

У најновијој књизи „Старинара“ (Београд, 1933/34), — који под новом редакцијом г. Др. Влад. Р. Петковића добија све репрезентативнији значај и форму, — као најопширнији чланак, г. арх. *Ђ. Бошковић* објавио је извештај о рестаурацијским радовима у комплексу цркава Пећке патријаршије. Ови радови, којима су претходиле алармантне вести о рђавом стању грађевине, извршени су у год. 1931 и 1932; они су се, према извештају, у главном, кретали у три правца: обезбеђени су конструктивни делови, који су почели да попуштају; пронађене су све грађевинске фазе споменика, кроз које је он прошао током векова; најзад, ресторисани су они делова, који су били делимично уништени. Ова рестаурација споменика примењена је, према извештају, само у оним случајевима, где је архитект није могао избећи и обележена је не само новим изгледом материјала, него и узиданим таблицама, са упозорењем. Извештај г. Бошковића, на жалост, говори само о чисто техничким радовима овог опширног рестаурационог потхвата, избегавајући при том сва историјска и теоретска мотивисања предузетих, по некада врло ради-

калних, акција и промена. За теоријске основе свога ресторирања историјских и уметничких споменика позива се г. Бошковић на раније објављени чланак у Српском Књижевном Гласнику,¹ а публикување за Историју уметности важних открића обећава за другу прилику. Из чисто стварних разлога, у великом интересу правилног оцењивања оваквог рада па и у интересу научног оправдања ресторације, желимо да се створи могућност публикувања целокупног материјала о Пећкој патријаршији, у једној целини.

Извештај г. Бошковића о техничким радовима раздељен је на конформно распоређење радова, по појединим црквама тако, да се у појединим заглављиме извештаја понављају стереотипни наслови. — Ми дајемо кратак преглед извршених радова, у сумарним реченицама.

Све црквене зграде, најстарија Св. Апостола (Св. Спас), Св. Димитрија, Св. Богородице, Св. Николе и велики нартекс, који спаја три главне цркве у једну целину, биле су споља омалтерисане доста дебелим слојем малтера. Тај малтер је обијен на свим спољашним зидовима и нађене су разне подлоге: на цркви Св. Апостола су доле остаци од још два слоја старијег малтера, на цркви Св. Богородице нађен је стари слој на једном месту и он носи трагове фигуралних фресака; исто тако је фрескама, и то орнаменталним, украшен постамент кубета. Сви су ови фрагменти фасадних фресака очишћени од креча, осигурани и импрегнирани. При том су прво употребљена механичка сретства, а кад она нису помогла, као *ultima ratio*, примењена је киселина и њом је до краја очишћена скрамија креча. По старој пракси ресторатори избегавају хемијска сретства при чишћењу фресака, јер она ретко остају без злих последица по одржавање. У овом случају без киселине не би било резултата, који је иначе уметнички мање значајан, а за његово конзервирање раствором парафина у терпентину и г. Бошковић каже да је довољно.

На очишћеним фасадама показао се је квар у првобитном материјалу; оштећено и иструлело камење је замењено новим тесаницима, а лепљено нормалним малтером. Овако су пломбиране све фасаде и наново фуговане, дочим су отпала места првобитног малтера поново малтерисана. При том је сва нова површина вештачки патинирана.

Са свих кубета су скидани каснији надзитци, који су на ружан начин кварили линију крова и она је прилагођена ресторираним венцима од опеке. Пукотине у кубетима су с поља заливане цементним млеком, а изнутра су премазане неутралном бојом. Сви су кровови препокривени оловним таблама, за који рад су употребљене и старе табле, и претопљене, и нове.

Решено је и питање прозора. Нађени су остаци старих прозора, од штука, са разнобојним окнима округлог или четвртастог облика. Сада су за све цркве израђени нови прозори, за које је узет униформни облик, са белим округлим окнима. Нови прозори су од армираног бетона и у њима су остављене перфориране оловне таблице, за вентилацију. Будућност ће показати, да ли је овај начин вентилације довољан. Питање нових прозора по нашем мишљењу је требало решити индивидуалније, с обзиром на разне величине отвора и њихове стилске особине. Сада на пр. сиви бетон прозора доста неугодно контрастира са златно-жутим каменом фино скулпиране готске бифоре на апсиди цркве Св. Богородице.

Од архитектонских ресторација извршено је још презиђивање северо-западног пиластра на цркви Св. Димитрија, даље презиђивање горњих делова јужне фасаде бочног западног брода и северне фасаде трансепта код Св. Богородице, а најуспешнија је опсежна ресторација нартекса. Ту је постепено порушен каснији потпорни зид на јужном делу западне фасаде и откривене су првобитне архиволте са бифорама на мермерним стубићима. Све је наново озидано од сличног материјала, а отвори су опет зазидани, јер су изнутра насликане фреске. На јужној фасади је такође откривен стубић

¹ 1933 год.: „Споменици прошлости и њихово обезбеђивање“.

бифоре и поступљено је као и на западу. Ту је срушен дрвени трем од пре 200—250 год. У земљи су нађени темељи зидова, са траговима живописа. Исти је случај на западу, где је, као и на северу и истоку откопан културни нанос и прављен дренажни ров.

Највећом пажњом г. Бошковић је очистио, оправрио и осигурао маскираним конструкцијама зграду црква патријаршије. У главном он се је придржавао истакнутих рестораторских принципа и сачувао је све оно, што је по његовом мишљењу првобитно, а да при том није срушио или уништио ни један млађи додатак од значаја. — Обијени живопис на јужној фасади Св. Николе био је без вредности и чак је квариио изглед зграде.

У унутрашњости црква ресторација је ограничена на конструктивно осигурање и на крпљење разног квара, од којих је највећи у цркви Св. Димитрија. Ту су залирене све пукотине, а после су уклоњене старе потпорне скеле. У осталом, са зидова је скидан каснији малтер, а под њим је на више места откривен старији живопис. Најважније откриће је учињено у цркви Св. Апостола, где је у кубету и у апсиди откривен живопис из XIII и XIV стол. Он је био покривен сликаријама из најновијег времена. Публиковање овог живописа очекујемо са нарочитим интересовањем. Јер су ове старе фреске пре новог малтерисања све искуцане, те су рупе сада испуњене малтером и пресликане у боји локалних тонова. Тај рад технички не задовољава сасвим, јер је извршен доста неуједначено. Импрегнирање фресака раствором од парафина, у антеријеру, није довољно мотивисано. Ресторатори фресака у оваким случајевима с трајним успехом употребљавају друге емулзије.

У свим осталим црквама и у нартексу, живопис је очишћен од чађи, прашине, голубјег измета и од шалидре. После овог чишћења посматрање и студирање живописа је знатно олакшано, уколико га чишћење уопште није тек омогућило.

Из свих црква, и из нартекса, пренет је сав непотребни и неугледни намештај, већином најновијег порекла, у манастирски конак. Ту су смештени и дрвени дуборезни иконостаси из цркве Св. Димитрија и из цркве Св. Богородице. — У оба случаја иконостаси су жртвовани реконструкцијама првобитних иконостаса.

У цркви Св. Димитрија, иза дрвеног иконостаса из XIX стол., нађено је нешто камених делова првобитног иконостаса, и то: 3 парапетске орнаментисане плоче, 5 доњих делова, као и један горњи део колонете заједно са капителом. Од ових фрагмената, са додатком имитираних колонета без детаљно израђених капитела и са хипотетским архитравом, реконструисан је стари иконостас. Још пуно мање података је било за стари иконостас у цркви Св. Богородице: две крајне колонете и један доњи део колонете! — „Остали део иконостаса, — четири парапетне плоче, три доња и четири горња дела колонете, — израђен је према постојећим двома колонетама, као и према нормалним решењима иконостаса овога доба. Како је реконструкција, у недостатку већег броја фрагмената, ипак остала хипотетична, то је извршена само у главним линијама, без обраде детаља...“ (стр. 138). Наравно, да овако реконструисани иконостас, без икона или завеса, са голим површинама нових делова, не може вршити ону уметничку функцију у самој цркви, коју је вршио иконостас у првобитној форми, нити може пуноважно заменити много каснији дуборезни иконостас. За овај каже и г. Бошковић: да је „...врло лепо израђен“ и да „би га требало поклонити каквој новијој цркви, или пренети у музеј“. Кад је тако, онда га је требало оставити у цркви, за коју је израђен, а у музеј је требало пренети оскудне остатке старог иконостаса или евентуално његову реконструкцију. При овој примедби, која је написана сасвим *pro domo* и у жељи да се поједина рестораторска питања решавају у вези са уметничком и историјском целином, ја полазим од принципа, да треба поштовати оригинални уметнички рад сваког доба, јер је он стилски израз извесних историјских и духовних чињеница свога времена. Даље треба у сваком случају давати предност оригиналном

раду пред реконструкцијом или копијом, па била она исправна или не. Изузимам само анастилозу. Реконструкције су увек само израз извесне оријентацијске једностраности, која у случају пећког иконостаса фаворизира à tous prix фрагмент из XIV стол. Запад је доживео у XIX стол. захват рестораторског пуризма, који је уништио невероватан број барокних уметничких дела, све из љубави према готском стилу (случај на пр. са Робовим олтарима у загребачкој катедрали!). Да се неби и код нас обичај педантног реконструисања развио у неку врсту пуризма, ја сам нагласио разлоге за конзервирање историјских антеријера, који и данас треба да служе својој сврси. — У нашем случају остале су у реконструисаном иконостасу само млађе двери пренете из демонтираног иконостаса цркве Св. Димитрија.

Г. Бошковић је ресторирањем цркава Пећке патријаршије извршио не само врло потребан, него и врло заслужан уметнички посао. Архитектонски је осигурао један од важних споменика српске уметничке прошлости, откривши при том раду битне податке за његов првобитни изглед, као и за касније фазе његовог уметничког и историјског живота. При свему томе водила га је искрена тежња за што правилнијим решавањем свих, често компликованих и тешких, питања конзервације и ресторације. Учињен је значајан корак напред и престиж научне конзервације порастао је. Надамо се, да ће у свим будућим значајнијим случајевима настојање стручњака победити примитивно схватање локалних фактора, који су због незнања већ упропастили многобројне старине. — Моје мишљење у конкретном случају једне реконструкције диктира ми модерно становиште Историје уметности, која једнаком љубављу и објективношћу обухвата све еманације уметничког стварања у прошлости и садашњости.

Франце Месеснел

Др. Никола Вулић, Антички споменици наше земље. Споменик LXXV Српске краљ. академије наука, II разред. Београд, 1933.

Госп. Др. Никола Вулић и даље наставља испитивање и публиковање старих грчких и римских споменика, који се налазе растурени широм целе наше земље. После веома обилне публикације ове врсте из 1931 год.¹, пред нама је и друга његова књига из 1933 године, која садржи 226, већином потпуно нових, споменика: грчких и латинских натписа, рељефа и статуа. Споменици су нађени у Северној и Јужној Србији и Босни. Као и у публикацији од 1931 год., тако и овде по броју нађених споменика Јужна Србија заузима прво место: од укупног броја публикованих споменика — 226 на броју — близу $\frac{3}{4}$ (157 комада) нађено је у Јужној Србији. Ако се, пак, од ових 157 споменика нађених у Јужној Србији изузме њих 37, који су пронађени приликом откопавања у Стобима, онда од остатка — 120 — тачно једна половина — 60 — већ је пренета у збирку Музеја Јужне Србије у Скопљу; остатак је остао на месту нахођења и није могао бити пренет било због теренских тешкоћа, било стога што су узидани у појединим грађевинама, а највећим делом због отпора појединих црквених претставника на чијем се терену или грађевини већином налазе. Није само бројни однос споменика, који Јужну Србију ставља на прво место међу нашим осталим покрајинама, већ њени споменици имају још једно преимућство: док су се остале наше покрајине налазиле у главном под претежним утицајем романизма, те су њихови споменици махом римске провенијенције, дотле се у Јужној Србији, која је управо била поприште борби латинских и јелинских културних утицаја, налази готово подједнак број споменика римског и грчког порекла. — Готово на сваки споменик, поред стручног и духовитог попуњавања нат-

¹ Споменик LXXI Срп. краљ. академије наука, II разред. Београд 1931.

писа, дошла је фотографија, цртеж или отисак („апклар“), а на крају опширан и прегледан регистар. — О великој важности оваквих радова, како за археолошку науку у опште, тако и за изучавање прошлости наше земље посебно, није потребно нарочито истицање. Желети је само да се овакав научни рад продужи; а поред тога да се Музеју Јужне Србије у Скопљу пружи могућност да све споменике са терена Јужне Србије прикупи у своје лапидаријуму, и да их тако спасе од даљега пропадања; а он ово поред свега свога настојавања и добре воље, неће бити у могућности да до краја изведе без закона о заштити старина.

Мил. Кокић

Д-р Н. Вулић, Нови гробови код Требеништа. Споменик LXXVI, 1933.

Господин Вулић у овом Споменику објављује резултате својих ископавања вршених 1932 год. на терену на коме су већ раније налажени стари гробови. 1932 год. нађена су ту четири нова гроба у којима су били многи предмети од злата, сребра, бронзе, гвожђа, стакла, ћилибара и земље. Од нађених предмета треба нарочито споменути златну маску украшену орнаментима, рађеним на истом калупу на коме су рађени и орнаменти једне маске ископање 1918 год.; затим бронзани трножац и бронзану чинију, суд за тамјан такође од бронзе, један стаклени суд за мирис, гвоздене кљеште и ашов. Осим тога, нађене су кости једног женског леша и неколико античких судова од земље, који ће омогућити тачније датирање нађених предмета.

Р. Марих

Franz Babinger, Ewlija Tschelebi's Reisewege in Albanien. Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin. Jahrgang XXXIII (1930), zweite Abteilung, s. 138—178.

Професор Бабингер износи и коментарише у овом чланку важнији материјал из делова Евлијиног путописа, који се односи на Арбанију. Тај је материјал у VI и VIII књизи Евлијиног *Сеајетнаме-а*, јер је Евлија у арбанаску земљу навраћао у три маха. За прва два пута је Евлија пропутовао и описао већи део Северне Арбаније, а потом је 1670 поново зашао у ову земљу и задржао се највише на њеном југу. Тако је овај турски географ и путописац прошао и описао целу Арбанију, једино Корчи, Кроји и пределу између Љеша и Тиране није посветио пажњу; бар о њима нема ништа у његовом путопису. — Осим описа ове суседне нам земље, у овим двома његовим свескама има података и о неким нашим местима. При путовању по Северној Арбанији, Евлија је прешао Црну Гору, опширно описао Подгорицу, а посетио је и Будву, Бар и Улцињ. Из Северне Арбаније се једном вратио у Цариград преко Ђаковице, Кратова, Велеса, овчеполских насеља Клисели (Свети Никола), Кара-Османли, Хамза-Бејли (Хамзабегово), Хизр-Факихли (Кадрифалково) и вароши Штипа. Сва је ова насеља Евлија описао укратко, наглашујући да је ту област већ једном обишао. При повратку из Јужне Арбаније, Евлија се вратио преко Струге, Охрида, Ресна, Битоља, Штипа, Радовишта, Тиквеша, Валандова и Струмице.

Проф. Бабингер не износи Евлијин опис наших места. — Истиче само да му је опис Охрида и Охридског Језера толико исцрпан и леп тако да га је вредно посебно објавити и обрадити.

А. Урошевић